

Јоко Спаравало

Економски факултет,
Универзитет у Сарајеву,
БиХ

АГРАРНИ ОДНОСИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ У ПЕРИОДУ ТУРСКЕ И АУСТРО-УГАРСКЕ ОКУПАЦИЈЕ И ЊИХОВО РАЗРЈЕШЕЊЕ АГРАРНОМ РЕФОРМОМ ОД 1919. ДО 1931. ГОДИНЕ

AGRARIAN RELATIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING THE TURKISH AND AUSTRO - HUNGARIAN OCCUPATION, AND THEIR REMOVAL WITH AGRARIAN REFORM FROM 1919 TO 1931

Резиме: Уводно је дат кратак осврт на производне односе у досадашњем развоју људског друштва. То је учињено са становишта Марксова поимања производних односа. Потом су разматрани производни односи у пољопривреди, насловљени као аграрни односи. Они се битно разликују од производних односа у другим областима привреде. То проистиче из специфичности саме пољопривреде. У феудализму они чине суштину укупних друштвених односа. Са привредним развојем, њихов се утицај смањује, али и у капитализму имају одређене специфичности. Турски војно-феудални систем имао је битна обиљежја азијског начина производње. Турска окупација Босне и Херцеговине трајала је нешто више од четири вијека. Војно-феудални систем битно је различит од феудализма западне Европе. Државно располагање земљиштем и присвајање ренте укомпоновани су у стратегију освајања нових и очувања заузетих територија. Исламизација је допринијела јачању и дужем трајању тог система. Начин присвајања вишка рада битно је успорио привредни развој Босне и Херцеговине. Аустро-угарска окупациона власт чинила је извјесне позитивне помаке у пољопривреди, али није укинула феудалне односе. Аграрном реформом од 1919. до 1931. разријешени су феудални односи у пољопривреди Босне и Херцеговине и створени су иницијални услови за развој капитализма.

Кључни појмови: Азијски начин производње, производни односи, аграрни односи, османска и аустроугарска окупација, аграрна реформа.

JEL класификација: Q24, Q15

Summary: At the start we give a brief survey of the relations of production in the current development of human society. This is done from the standpoint of Marx's notion of productive relations. Then we discuss about relations of production in agriculture, addressed as agrarian relations. They are very different from the relations of production in other areas of the economy. This results from the specificity of agriculture. In feudalism, they are the essence of social relations. With the economic development their influence is decreasing, but in capitalism they also have certain characteristics. Turkish military-feudal system was the essential feature of the Asian mode of production. The Turkish occupation of Bosnia and Herzegovina lasted for more than four centuries. Military-feudal system was significantly different from the feudalism of Western Europe. State disposition of land and appropriation of rents are incorporated into the strategy of conquest of new and preservation of the occupied territories. Islamization has contributed to strengthening and the long duration of that system. The way of appropriation of labor surplus significantly slowed the economic development of Bosnia and Herzegovina. Austro-Hungarian occupation authorities accounted for some positive developments in agriculture, but did not abolish feudal relations Agrarian reform (1919.-1931). removed from the feudal relations in agriculture, Bosnia and Herzegovina and created the initial conditions for the development of capitalism.

Key words: Asian mode of production, relations of production, agrarian relations, the Ottoman and Austro-Hungarian occupation, agrarian reform.

JEL Classification: Q24, Q15

1. ПРОИЗВОДНИ ОДНОСИ, ПОСЕБНО У ПОЉОПРИВРЕДИ

Производни односи су односи међу људима у процесу друштвене репродукције. Непосредно, они настају поводом расподеле произведених материјалних добара. Посредно, они су условљени власништвом над средствима за производњу, односно расподелом производних услова међу друштвеним класама.

Према Марксовој универзалној шеми, за цјелокупни друштвени развој, карактеристичне су сљедеће друштвеноекономске формације: првобитна заједница, ропство, феудализам, капитализам и социјализам.

Свакој од њих одговара одређени начин расподеле, на основу којег се успоставља иманентан производни однос. Неексплоататорски производни односи у првобитној заједници били су услов опстанка те заједнице, док су експлоататорски односи у робовласништву, феудализму и капитализму услов развоја тих друштава. Разумљиво, све у границама друштвеноекономских погодности за њихов развој. Социјализам, који је настао у најнеразвијенијем дијелу капитализма, представљао је, условно речено, насиље политике над економијом. У таквом поретку прекинут је нормалан, „природан“ ток развоја производних снага. Па и у таквим условима концентрација цјелокупног друштвеног капитала под окриљем државе, дала је, у неким државама, нарочито у првом периоду, успјешан привредни развој. Дошле су до изражаја и многе социјалне компоненте у развоју производних односа, до тада мало познате у капиталистичком друштву (примјер Југославија).

Капитализам није оружан интервенисао, као што је то био случај после октобарске револуције у Русији, али је свим силама спречавао економски развој ових земаља, насталих после Другог свјетског рата. Таква асистенција, неповољни међусобни односи социјалистичких земаља и дати низак економски старт, успорили су привредни развој већине ових земаља и условили неминовност њихова повратка на капиталистички начин привређивања.¹ Треба казати да то није био социјализам у Марковом поимању тог друштва, већ се овде може говорити о псеудосоцијализму. То, наравно, не значи да будућност човјечанства не припада социјализму. Напротив, капитализам ће неминовно уступити мјесто друштву социјалне правде и хуманих односа, али, по свој прилици, еволутивним путем.²

Производни односи чине друштвену страну производње. Они су одраз материјалне стране производње – производних снага друштва. Сваки дати ниво развијености производних снага условљава одговарајући ниво производних односа. То је опште правило. Али, производни односи нису пасивна страна производње. Напротив,

¹ Но, и такав социјализам, упркос свих могућих препрека капиталистичког свијета, успио је у неким земљама опстати (Кина, Куба, Вијетнам, Сјеверна Кореја).

² Развој науке и примјена савремених техничко-технолошких достигнућа рапидно повећавају несразмјеру између постојаног и промјенљивог капитала. Тачније, сваки пут се успоставља нова, адекватна сразмјера ова два дијела укупног капитала. Свака нова машина смањује потребу за радном снагом и чини је сувишном, како је на то већ указао Маркс. Власници капитала постају апсолутно и релативно све богатији, а власници радне снаге релативно све сиромашнији. Расту супротности између рада и капитала. Савремени капитализам налази се у врло тешкој економској кризи. Чине се многе реформе и интервенције својствене државном капитализму. Најављује се глобализација као законитост и услов даљег развоја капитализма. Предузимају се већ поодавно и ванекономске мјере: отварање нових ратишта и ширење тржишта наоружања (САД). НАТО, као здружена и највећа војна сила, ставља се у службу заштите крупног капитала. Све то, наравно, не рјешава, већ само продужава агонију капиталистичког друштва.

Излаз је у правцу социјализације друштва и стварању моћних социјалних фондова, за оне, који, објективно, при датој организацији производње, не могу бити упослени. Ту је, дакако, и варијанта скраћивања радног дана (неке земље Западне Европе већ су на том путу). Маркс је својевремено, колосалном анализом односа у врло неразвијеном капитализму указао на нужност пропадања капиталистичких и формирање социјалистичких односа. То је основни, главни и темељни допринос Маркса у развоју економске мисли.

у свим системима гдје влада економска принуда над произвођачима, распоdjела, која чини друштвену страну производње, има битан утицај на развој производње.

Поред проучавања у оквиру појединих друштвеноекономских формација, производне односе можемо проучавати и у оквиру појединих области привреде и у тачно одређеном периоду њихова развоја на одређеном подручју. Тако су овдје предмет нашег истраживања производни односи у пољопривреди Босне и Херцеговине у периоду турске и аустроугарске окупације.

Производни односи у пољопривреди, у литератури се врло често исказују под називом „друштвеноекономски односи у пољопривреди“ или „аграрни односи“ или „посједовни односи“. Они нису сви адекватни најширем смислу производних односа у овој области. Но, ми ћемо их овдје користити, настојећи да их примјењујемо сходно обухватности односа које истражујемо.

Производни односи у пољопривреди, као најстаријој области привреде, специфични су и битно се разликују од односа у другим областима привреде. Њихов утицај на укупне производне односе друштва, обрнуто је пропорционалан нивоу привредне развијености. У неразвијеном друштву аграрни односи чине суштину производних односа цјелокупног друштва. Са привредним развојем, са ширењем друштвене подјеле рада и са развојем, у првом реду индустрије, а затим и других неаграрних дјелатности, аграрни односи постају само дио укупних производних односа друштва. У највећем периоду досадашњег развоја људског друштва доминирали су аграрни односи. Тек када индустрија преовлада над пољопривредом, са смањењем значаја пољопривреде битно се смањује утицај аграрних односа на формирање укупних производних односа. У периоду који је обухваћен овим истраживањем, производни односи у пољопривреди дају печат укупним производним односима у Босни и Херцеговини.³

Многе специфичности производних односа у пољопривреди проистичу из одређених специфичности саме пољопривреде. Земљиште као битан фактор производње ту има посебну улогу. Будући да је дар природе и да је ограничено, врло рано се над њим успоставља монопол приватног власништва. То има за посљедицу спорији развој производних снага, посебно успорен ток концентрације и централизације капитала, знатно каснији и знатни спорији продор капитализма у ову област. Ту, дакако, намјена готова производа омогућава дуго задржавање натуралне и веома касно овладавање робне производње. Врло су испреплетани односи између посједа, газдинства и домаћинства, што такође доприноси сложености производних односа у овој области.

Производни односи у пољопривреди, уосталом као и у другим областима привреде, никад нису чисти. Зачеци нових, често се рано нађу у оквиру старих, а посебно остаци старих дуго се задржавају у новим производним односима. За производне односе у пољопривреди, карактеристично је да су они под великим утицајем развоја индустрије. Читав ток развоја друштвене подјеле рада између индустрије и пољопривреде условљава да су производни односи у ове двије области корелативни. То се, опет, посебно испољава када се одвија процес постепене деаграризације. Читав један контингент становништва преко категорије сељака – радника, налази се, у једном дужем временском периоду, између пољопривреде и индустрије.

Пољопривредни произвођачи су „разасути“ широм читаве државне територије. С тог становишта, у односу на индустријске раднике који су на окупу у творницама,

³ Према попису становништва 1885. године, дакле не дуго по завршетку окупације, у Босни и Херцеговини било је 90,5% пољопривредног становништва. Но, ни у периоду аустроугарске окупације (1878–1918) није дошло до неког битног смањења учешћа пољопривредног становништва (1921. године, 86,4%).

они су хендикепирани у предузимању организованих облика борбе за побољшање свог економског положаја у оквиру датих производних односа.⁴ Најзад, треба истаћи и једну специфичност производних односа у пољопривреди развијеног капитализма. У привредно врло развијеним земљама највећи дио примарне пољопривредне производње одвија се без експлоатације туђе радне снаге. Доминирају породичне фарме. Они су, међутим, сви скупа експлоатисани од великих домаћих и међународних корпорација из области прераде и промета.

Феудални односи у пољопривреди Босне и Херцеговине доста су специфични и битно се разликују од западноевропског феудализма. То је резултат посебних историјских услова у којима су се развијали. На то је значајно утицао и географски положај Босне и Херцеговине. Налазећи се на граници између Османског и Аустро-угарског царства, ово подручје је било више вијекова под окупацијом првог и неколико деценија под окупацијом другог царства. Суштина аграрних односа настајала је и развијала се у оквиру турског војно-феудалног система, да би, уз незнатне промјене, остали и у периоду владавине Аустроугара.

2. НЕКЕ ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ АЗИЈСКОГ НАЧИНА ПРОИЗВОДЊЕ

За потпуније разумијевање феудалних односа и посебно права својине над земљом, који су формиран у Босни и Херцеговини током турске окупације, а разријешени аграрном реформом 1919–1931. године, потребно је претходно упознати неке од основних карактеристика азијског начина производње.

Још од Аристотела потиче схватање да „непостојање приватне својине или њен недовољан развој постају стално обележје концепције оријенталног деспотизма....“ (Sawer 1984: 16). Та идеја даље је оснажена западним виђењем исламских закона. Владар или освајач има право на сву земљу и на њу не постоји право приватне својине. „Почетком шеснаестог вијека, фигура турског султана постала је синоним за „азијског“ деспота којег је описао Аристотел“ (Sawer 1984: 16).

Франсоа Берније (*Voyages contenant la description des Etats du Grand Mogul*) је писао да је у азијском начину производње „сва земља својина владара, коју он дели као бенефиције“. Сва земља је де јуре у рукама владара на основу чега он има своју моћ, која добија деспотска обиљежја.

Наш познати византолог Георгије Острогорски „је установио да у Византији није постојала насљедна баштинска земљишна својина, већ пронијарска својина, државна која се додјељује по заслугама“ (Sawer 1984: 283).

Плеханов је тврдио да економску основу азијског начина производње чини пронијарски систем, у коме „служећи људи“, „служеће државе“ имају само право располагања земљом, али не и својину над њом. „Имовина је на располагању служећем човеку само дотле док обавља своју службу“ (Плеханов 1974: 63). Према томе, основно обиљежје азијског начина производње је непостојање приватне својине. У источном друштву, како видимо, није постојало феудално право, што је основна разлика у односу на западни систем.

На истоку је држава „посједовала“ средства за производњу, те тако била дио економске базе. Економске и друштвене привилегије резултат су политичке функције и нису зависиле од власништва, већ од услуга држави. Систем привилегија није био насљедан и није се одвајао од услуга, као што је случај на западу (Sawer 1984: 65).

Карактер власништва над средствима за производњу (земљом) одређивао је начин расподјеле дохотка у азијском деспотизму. Централизовано власништво

⁴ То нарочито долази до изражаја на нижем нивоу опремљености пољопривреде, што, свакако, има негативан утицај на њихов економски положај.

условило је универзалну зависност од владара у погледу одржања живота, што је била основа азијског деспотизма. Рента (у разним видовима) је била основни облик присвајања вишка рада од стране феудалне државе и њене властеле. Она је била основ деспотизма и, спречавајући независно појединачно акумулирање, препрека било каквом економском напретку.

У Марковом зрелом моделу оријенталног друштва, држава је његов темељ, а не робовласник или феудалац као у западним преткапиталистичким формацијама. Држава је „најважнији власник вишка производа“, каже Маркс (Sawer 1984: 57). Државном контролом над вишком производа и економском иницијативом, уз тромост сеоских заједница, спријечен је развој приватног предузетништва, развој робне производње и урбаних заједница.

„Према Хегеловој схеми свјетске историје, оријент је прва фаза свјетске историје, а затим се развој свјетског духа премјешта у друга подручја. На истоку, царства су опстајала зато што су припадала простору, али не и времену и тако понављала *неисторијску историју*“ (Sawer 1984: 37). Хегел је овом констатацијом изричито истакао стагнантност источног друштва заснованог на азијском начину производње.

Интересантан је, с тим у вези, и Хегелов став о Словенима. „Словени су били на пола пута између Азије и Европе. Као народи, они су се веома касно укључили у свјетску историју, па чак и тада нису потпуно раскинули своје везе са Азијом“ (Sawer 1984: 39).

Турска је била један од маркантних представника азијског начина производње. Вишевијековним освајањем туђих територија ширила је војно-феудални систем азијског начина производње. Освајањем јужнословенских земаља на ово подручје пренесене су и основне карактеристике азијског начина производње. Окупација, која је при том унијела један нединамичан, више стагнантан облик привређивања, имала је велики негативни утицај на привредни развој Босне и Херцеговине.

3. ТУРСКИ ВОЈНО-ФЕУДАЛНИ СИСТЕМ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ (ЗЕМЉИШНА СВОЈИНА И ОСНОВНА ОБИЉЕЖЈА АГРАРНИХ ОДНОСА)

Прије него што приступимо разматрању формирања и развоја феудалних односа у периоду турске окупације, потребно је учинити кратак осврт на стање које су Турци, приликом окупације, затекли на овом простору.

О стању аграрних односа у Босни и Херцеговини прије доласка Турака постоје, на жалост, веома оскудне информације. На овом подручју дуго се задржало родовско-племенско уређење, па је процес феудализације Босне тек од краја XII вијека добио шире размјере (Хреља 1964: 115). У доба процвата развијеног феудализма на европском западу (од IX или X до XV вијека) (Енциклопедија 1959: 694), на овом подручју тек се одвијају процеси карактеристични за први стадиј тзв. раног феудалног доба (од V и VI па до IX и X вијека) западне Европе.

Поред великог закашњења у наступу, феудализам у Босни и Херцеговини разликује се од западноевропског и по битно мањем утицају цркве. Док је у западној Европи црква један од кључних стубова феудалног поретка, овдје је њен утицај веома мали. Црква је на западу врло свирепо експлоатисала кметове, што је значајно допринијело њиховом веома тешком економском положају.

У Босни је, поред православне и католичке, постојала богумилска црква, која се одржала све до пропасти средњовјековне босанске државе. „Босанска црква“ није располагала црквеним феудалним посједима, док су православна и католичка црква имале нешто мало својих посједа. Према томе, овде црква није била крупни феудалац,

као у западној Европи, те на основу тога може се претпостављати да је положај кметова био нешто повољнији.

Када се развило кметство и какве су све биле обавезе кметова, прије доласка Турака, о томе нема поузданих података. Зна се, засигурно, да је поред зависних било и слободних сељака, али и робова. Генерално се може закључити да је, освајањем Босне и Херцеговине, Турска на овом подручју затекла неразвијене феудалне односе, па с тог становишта не тако бројне и неиздиференциране обавезе кметова, какве су у то вријеме биле у феудалним државама западне Европе (Хреља 1964: 116). Но, без обзира на одређено закашњење у развоју производних снага у односу на западну Европу, развитак феудализма на овом подручју био је дио европског развитка. Турском окупацијом прекинут је тај развитак, па је ово подручје укључено у турски војно-феудални систем.

Босна је пала под Турке 1463. године, а Херцеговина 1482. године (Енциклопедија 1964: 531). Највећи дио југословенских земаља већ средином XVI вијека налазио се у оквирима османског царства. Посједе у Европи Турци су подијелили на беглербеглуке (ејалете или пашалуке). То су биле највеће управне области. Прво је створен Румелијски, затим Будимски (1541), Темишварски (1552), Босански (1580) и најзад Јегарски и Кањишки. На челу ових провинција налазили су се беглербегови – носиоци управне и војне власти.

Беглербеглуци су подијељени на санцаке као мање управне области. На челу ових били су санцакбегови.

Мада су азијске и афричке провинције Турског царства вишеструко у већем проценту биле насељене муслиманима него европске покрајине, представници власти и елитни носиоци династије Османовића сматрали су да је извор државне моћи у Румелији, тј. у европској Турској. Ту је, сматрало се, остварен „управни и војни систем који најбоље одговара духу државног права и његових основа у шеријату (исламском праву)” (Larousse 1973: 457).

Доласком Турака је „скоро сва земља у начелу проглашена за државну.....“ (Larousse 1973: 457). Издржавање војске и свих службеника вршено је додјељивањем земље, односно прихода од земље. Земљиште је било подијељено на разне посједе као што су: *тимари*, *зијамети*, *хас*, *мулк* и *вакуф*. *Тимари* или *спахилуци* су додјељивани спахијама, коњаницима у турској војсци. Угледни војници и државни службеници добијали су *зијамете* као веће посједе. *Хас* су била имања која су добијали највиши државни чиновници и чланови царске породице. Сва ова земља била је, међутим, у фонду миријске, тј. државне земље. Намјесници турских провинција, беглербегови и санцакбегови, током XVI и XVII вијека остајали су обично у једној провинцији двије до три године. Послије тога су премјештени у друге крајеве или су добијали нова звања, некад губили и постојећа, зависно од послушности цару. То се могло учинити и са другим функционерима, па и са спахијама. Тако је постојала висока покретљивост, ако је требало колонизирати и војском запосјести освојене земље.

Земље у приватној својини било је врло мало и звала се *мулк*. Често је ова земља служила многим угледним Турцима да је претворе у *вакуфску земљу* и завјештају на кориштење одређеним задужбинама. Спахије су биле провинцијска коњица, а јањичари стајаћа војска. То су биле елитне јединице. Поред њих постојала је могућност да се посебним пореским третманом за потребе војске, као нпр. за помоћне одреде, обезбјеђење граница и војног потенцијала користе и остале масе становништва, па и дио раје.

Институција аџамиоглана (Larousse 1973: 458) имала је посебну улогу и у турском режиму и у његовом одржању. Најбољи дјечаци и младићи из европских покрајина, претежно хришћани, васпитани и образовани, по могућности племенитог поријекла, рјеђе из реда заробљеника (има тумачења и да су то били обични заробљеници) одвођени су и васпитавани у посебним сарајима у Цариграду и Једрену.

Пошто би научили језик и завршили војничку школу, од њих је стварана јањичарска стајаћа војска, која је играла велику политичку и војну улогу у Царевини. Ако се истакну у војној служби, аџамиоглани су могли постићи и највиша звања у Турској. Тако су они постајали најприврженији робови свога господара и крвници властитог народа.⁵

У периоду успона османског царства исламизација представља „друштвени и моралнополитички акт“ опредјељења за предности које припадништво муслиманској вјери доноси. „Турци су наше муслимане доводили у положај средства за јачање османске власти и њеног поретка. Они су од њих стварали једну врсту протутеже матичној хришћанској маси из које су муслимани произишли“ (Филиповић 1981: 25–44).

У првој половини XV и у XVI вијеку дошло је до масовне исламизације у Босни и Херцеговини. На тај начин овај дио становништва се у правима изједначио са Турцима-османлијама. Економски интереси, као и друге погодности, биле су основни узроци исламизације. Стављајући се у службу окупатора, у свим компонентама његове војне и цивилне власти, муслимани су починили акт издаје. Тиме су обилато помогли да Турска Царевина, примјењујући најбруталније методе економске и физичке принуде, нешто више од четири вијека држи у потчињености хришћанско становништво Босне и Херцеговине.

У Босни и Херцеговини постојале су двије врсте феудалаца: домаћи који су прешли на ислам и досељени. Домаћи су били насљедни баштиници, као и прије доласка Турака. Њихови посједи звали су се беговати.⁶ Досељени феудалци су спахије, који нису били власници земље и не могу је пренијети у насљедство. Њихов број је, дакако, био далеко већи од домаћих феудалаца. Касније су, узурпацијом, зијамете и тимаре спахије давале својим потомцима у насљедство. У обради беговата често се истиче закуп као основни производни однос. Изгледа, међутим, да се закуп јавља само као један облик у развоју беглукких односа. „Беглук је био *слободан посјед*, тј. феудални посјед на коме није било кметова. Беглук је његов сопственик (ага или бег) експлоатисао сељачким кулуком (*беглучењем*), доцније најамном радном снагом или давањем земљишта у закуп, првенствено у наполицу“ (Констатиновић 1947: 58). И сама ријеч *беглук*, поред осталог, значи „обавезан рад на беговској земљи“ или ријеч *беглучити* значи „радити на беглуку, обрађивати бегову земљу, кулучити бегу“ (Рјечник 1967: 156). Петар Кочић овако набраја обавезе кметова. „Сви кметови били су обавезни давати цару десетину, аги, спахији деветину и радити у беглуку три дана у седмици“ (Констатиновић 1947: 31).

Беговати су били изван кметских селишта, и према томе, *слободни од кметова*. Али кметови нису били слободни од беглука. Напротив, беглуци су се, изгледа, углавном одржавали беглучењем, тј. обавезом кметова да сваке недеље одређен број дана бесплатно раде на беговом имању. Колико је трајао овакав однос и када су се беглуци почели давати у наполицу или обрађивати најамном радном снагом, тешко је утврдити.

Спахилуке је обрађивала раја – углавном хришћани. У Босни и Херцеговини било је случајева да су обраду земље вршили и сељаци који су примили ислам. Један дио спахилука кметови су кулуком обрађивали за спахију или га је он давао на обраду уз ренту у натури или новцу. Други дио била су сељачка газдинства, тзв. читлуци која су плаћала 1/10 приноса као порез држави. Слободних сељака било је мало, али су и они касније принудно укмећени. Кметови су по закону „Канун-намен ливан Босна“ из

⁵ Та обавеза хришћанског становништва позната је као данак у крви.

⁶ „Према подацима Петра Кочића, почетком XIX вијека спомиње се у Босни и Херцеговини само 48 насљедних бегова – потомака потурчених босанских феудалаца.“ (Љубо Божић, Аграрна политика, „Веселин Маслеша“, Сарајево, 1960. године, стр. 46.

1565. године насљедно обрађивали земљу. По овом закону син је насљеђивао оца и није требало обнављати тапију на земљу јер је она *мулки-меврус* очевина. Спахијска земља се није могла продати или уступити другоме без сагласности спахије. Она се кмету није могла ни одузети, сем у случају да је није обрађивао три године.

У Босни и Херцеговини, према писању Љуба Божића, још од почетка турског феудализма постојали су, поред спахија, и читлук-сахибије, као феудални господари. Читлук-сахибије су потомци потурчених баштиника (из времена босанских краљева), али и досељеници – узурпатори (Божић 1960: 46). Ови други били су далеко бројнији. Славољуб Дубић пише да са „дезорганизацијом турске управе долази до стварања новог облика аграрних односа, који су за сељаке били много мање повољни од дотадашњих кметских односа“ (1947: 252). Према Дубићу читлук-сахибије су често постојали и од јањичара. Према истом аутору читлучење је било изван правних прописа који су постојали у Турској царевини. Административна централизација на подручју Босне и Херцеговине касније је признала читлук-сахибије као стварне власнике земље (Берић 1988: 178).

Читлучењем се осим ранијих војно-феудалних господара, спахија (којима је раја давала десетину) јавља и нова класа тзв. читлук-сахибија, у ствари капиталистичких власника – експлоататора који су убирали од кметова (чивчија) деветину, а уз то се и порез стално повећавао (Енциклопедија 1964: 533).

Војна моћ Османске империје почела је да опада средином XVII вијека. Тај процес се постепено одвијао, да би у другој половини XVIII вијека дошао до пуног изражаја (Богићевић 1950: 143). То се, дакако, одразило на цјелокупан друштвени живот државе у виду слабљења њених функција и са многим унутрашњим потешкоћама. Са слабљењем централне власти читлук-сахибије су отимали кметовску земљу, гонећи их са земље коју су они до тада насљедно обрађивали. Отету земљу су проглашавали приватним посједом (баштином), друге кметове приморавали су да ту земљу обрађују, стављајући их у положај неке врсте насљедних закупаца. Читлук-сахибије нису се више задовољавале са 1/9, већ су од кметова узимали 1/4, 1/3, а и 1/2, већ према томе како их присиле (Божић 1960: 46).

Неуспјеси на војном пољу и сиромашење ратних операција све су више економски погађали служећу војску, посебно спахије и јањичаре. У периоду експанзије турске царевине, побједе у ратовима доносиле су им, поред награде за војну службу, и знатне додатне приходе. Сада су ратни извори прихода постали све слабији. Навикнуте на релативно лак живот, спахије су то настојале надокнадити уводећи нове облике експлоатације, не бирајући при том средства и не поштујући постојеће прописе. „Велики број ових беспослених војника сручио се у Србију и у Босну и Херцеговину и отпочео путем насилног укмећивања сељака – читлучењем, да осигура себи приходе за добар и лак живот“ (Богићевић 1950: 143).

Премда су турски државници добро знали да нарушавање система, који је раније добро функционисао води у феудалну анархију, дуже времена су толерисали феудалној аристократији такво понашање. То су свјесно чинили, јер су знали да је њен утицај на муслиманско становништво врло велики и да је њена помоћ, за случај унутрашњих или вањских сукоба Османској империји неопходна. Паралелно са ширењем разних метода све јаче експлоатације кметова, спахије су почеле да отказују послушност власти, како у погледу убирања дажбина од поданика, тако и у погледу извршавања војних обавеза. То је условило даље, још интензивније, слабљење Турске царевине, како на унутрашњем тако и на вањском плану.

Да би се зауставили нови негативни токови Порта је била присиљена да предузме одређене реформе. Оне су започете још за вријеме владе Сулејмана III (1789–

1807), да би средином XIX вијека био донесен читав низ прописа.⁷ Већина одредби ових прописа није нашла практичну примјену. Турска империја већ је била у распадању и није имала више ни снаге ни метода да заустави негативне трендове. Босански феудалци оштро су се супротстављали реформама. Расла је анархија и сепаратистичко расположење према Цариграду. Оличење тог отпора и оружаних борби највише је испољено под командом Хусеин-бега Градашчевића (Енциклопедија 1955: 580). Тај отпор сломљен је прво побједом султана Мухамеда над Градашчевићем, а затим казненом експедицијом, под командом Омер-паше Латаса, којом је ликвидирано око 6.000 бегова, а заробљених 400 упућено у Цариград (Larousse 1973: 572). Муслиманска феудална властела, некад главни ослонац Порте у Босни и Херцеговини, сада је постала сметња и оштро је кажњена. Муслиманско становништво остало је без најразвијенијег друштвеног слоја. Племство се послје тога доста споро обнављало.

Како у цијелој Османској империји, тако и на подручју Босне и Херцеговине, постојали су врло различити облици експлоатације. Основни, међу њима, је свакако натурална рента. Поред богатог ратног плијена, стицаног сталним ратним освајањима, натурална рента омогућила је дуго одржавање ове империје. Истовремено, такав облик привређивања, гдје се скоро сав вишак рада троши на освајачке и одбрамбене потребе и за одржавање војне и цивилне власти, увелико је успорио цјелокупан привредни и друштвени развој вишевијековно окупираних подручја. Муслимани су у Босни и Херцеговини, у условима окупације, стекли, по разним основама, право кориштења пољопривредног земљишта, да би са слабљењем Царевине узурпацијом присвојили то земљиште. То је главни пут којим је највећи дио исламског становништва постало „власник“ земљишта.

Феудалци у Босни и Херцеговини, и послје угушивања њиховог отпора, наставили су терор над сељацима. Куповином земље дошло је до економске диференцијације на селу. Немуслимански трговци, узимањем у закуп купљење пореза (за рачун задужних феудалаца), постали су богати, па су и они куповали земљу. Тежак живот потчињених и беспоштедно експлоатисаних сељака изазивао је све већи отпор и читав низ устанака на нашем подручју под турском влашћу. „Ослободилачка борба балканских народа добија херцеговачким устанком 1875. године снажан замах, у априлу 1876. године букнуо је устанак у Бугарској, у јуну Србија и Црна Гора започињу рат против Турске... Неколико мјесеци касније избио је руско-турски рат 1877–1878. Поражена Турска приморана је миром у Сан Стефану (1878) признати пуну независност Србије, Црне Горе и Румуније.....Исто тако Турска се обавезала дати унутрашњу аутономију Босни и Херцеговини“ (Енциклопедија 1964: 533).

На Берлинском конгресу (јуни–јули 1878) модификоване су одредбе санстефанског мира. Према једној од њих Босна и Херцеговина долази под окупацију Аустроугарске (Енциклопедија 1964: 533).

4. АГРАРНИ ОДНОСИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ЗА ВРИЈЕМЕ АУСТРОУГАРСКЕ ВЛАДАВИНЕ

Феудализам у Босни и Херцеговини битно се разликовао од западноевропског, не само по начину формирања својине над земљиштем (о чему је већ било говора), већ и по повезаности класног и вјерског. У западној Европи класни односи између феудалаца и кметова нису били вјерски обиљежени, док је у Босни и Херцеговини вјероисповијест битан атрибут класног положаја. Према резултатима пописа, 1910.

⁷ Царска уредба (1838), Рамазански закон (1858), Саферска наредба (1859), Шевалски закон (1869) и Закон о факултативном откупу кметова (1876).

године готово сви феудални господари су муслимани (91,15%), а на другој страни готово сви кметови хришћани (95,41%). И у прелазним облицима (претежно кметови и претежно слободни сељаци) изразито доминирају хришћани. То потврђују следећи подаци (Маслеша 1945: 74):

	Православни	Католици	Муслимани	Остали
Кметови	73,92%	21,49%	4,58%	0,01%
Претежно кметови	4,96%	37,83%	7,21%	0,00%
Претежно слободни сељаци	51,63%	38,28%	10,09%	0,00%
Спахије	6,05%	2,55%	91,15%	0,25%

Ови подаци још више долазе до изражаја када се узме у обзир и структура становништва према вјероисповијести. Од укупног броја становника 1910. године (1.898.044) било је православних 43,49%, римокатолика 22,87%, муслимана 32,25% и осталих 1,39%.⁸ Овакав утицај вјерске припадности на класни положај резултат је исламизације и формирања феудалних односа под вишевијековном турском окупацијом. У том периоду и читав државни апарат био је муслимански. Такав феудализам у Босни и Херцеговини аустроугарска окупација наслиједила је од турске окупације.

Очекивало се да ће Аустроугарска монархија након окупације, 1878. године укинути феудалне односе у Босни и Херцеговини. То проистиче из чињенице јер су на подручју Аустроугарског царства већ после 1848. године укинути феудални односи и сељаци постали власници земље, коју су до тада обрађивали као кметови. Истовремено за развој капитализма у окупираној Босни и Херцеговини основну препреку, у тада најважнијој области привреде, представљали су феудални односи.⁹ И само сељаштво је, на основу чињенице што је дошла хришћанска на мјесто турске власти, очекивало промјене у аграрним односима. Међутим, Аустроугарска то ипак није учинила. Насупрот, одмах по успостављању власти, „прогласила је важност турских закона о аграрно-правним односима.“¹⁰ Нова власт је задржала феудалне односе, као и законске прописе, наслијеђене од турских власти, којима су регулисани ти односи. Томе треба додати да је, аустроугарска власт неке наслијеђене прописе додатно, својим прописима потврдила и појачала, да би се боље обезбиједила одређена права феудалаца.¹¹ Поред тога, под аустроугарском владавином, феудални земљопосједници успјели су да им се признају и нека права, која раније, под турском влашћу нису имали. Нпр. одређена права на земљу у колективној својини (видјети детаљније у: Ерић 1958: 66). Тако су се феудални односи из времена турске владавине задржали у Босни и Херцеговини све до краја Првог свјетског рата 1918. године.

⁸ Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina von 10. Oktober 1910, Sarajevo 1912, str. XLII

⁹ Када је добила Босну и Херцеговину на привремену управу, на Берлинском конгресу, Аустро-угарска је обећала да ће на овом подручју провести аграрну реформу.

¹⁰ У царској прокламацији из 1878. године упућеној народима Босне и Херцеговине речено је: „Ваши се закони неће самовољно укинути, Ваши су обичаји и наваде имају сачувати. Не може се ништа изменити силом без помног уважавања тога што је Вама нужно. Стари закони имају вредити док се не издају нови“ (Азабагић: преузето од: Ерић 1958: 64).

¹¹ Посебном наредбом из 1883. године аустроугарска власт је потврдила одредбе из Саферске наредбе да се кметовска имања не могу дијелити без сагласности земљовласника.

Основни разлог зашто Аустроугарска није мијењала феудалне односе у Босни и Херцеговини лежи у чињеници што се она у својој политици, на окупираном подручју, ослањала на подршку феудалаца. Овом концесијом везала их је за своју политику, којој су они вјерно служили. На подручју унапређивања пољопривреде у Босни и Херцеговини Аустроугарска је предузела низ значајних активности, почев од увођења катастра, па до развијања пољопривредног школства. У односу на врло широк спектар разних активности, постигнути резултати нису били велики, али за оно доба, они су били значајни, нарочито у појединим гранама. Неријешени аграрни односи били су основна препрека да се активирају најшири потенцијали – сељачка газдинства. Кметске односе Аустроугарска је покушала да постепено, у дужем временском периоду, ријешити. С тим у вези она је признала Закон о факултативном откупу кметова, донесен поткрај турске управе у Босни и Херцеговини 1876. године, а затим је 1911. године донијела и свој Закон о факултативном откупу кметова.

Откуп кметова текао је врло споро, из простог разлога што кметови нису имали новца. Касније се могућност откупа нешто побољшала. Неке банке¹² почеле су давати кредит, у висини половине процијењене вриједности кметског имања, уз 6–8% камата, на рок од 10–15 година. За неразвијену, изразито натуралну производњу, тешко је било у кратком периоду обезбиједити отплату половине вриједности имања. За отплату кредита продавала се стока, некад и радна, што је даље погоршавало услове привређивања. Многи кметови су се задуживали код лихвара. Када се кредит није могао отплатити, банке су наплату вршиле по кратком поступку, па су многа домаћинства потпуно осиромашила и пролетеризовала се због откупа.

Такво стање и велико незадовољство међу кметовима натјерали су окупаторску власт да потражи боља рјешења. Донесен је 1911. године Закон о факултативном откупу, гдје се кредит даје у висини укупне вриједности имања, уз камату од 4%, на рок отплате од 30 година. Вриједност имања утврђивана је слободном погодбом кмета и феудалца, што је, наравно, погађало кмета.

И у једном и у другом начину кредитирања, цјелокупан износ откупа падао је на терет кметова, што се ријетко дешавало у историји рјешавања феудалних односа, нарочито у неразвијеним подручјима.¹³ „Аустрија је, међутим – кроз цијело вријеме своје владавине у Босни и Херцеговини – тврдокорно одбијала и сваку помисао на рјешавање аграрног питања, било на штету феудалаца, било из заједничких државних – у овом случају – народних средстава. Одбијањем и бечке и босанске владе да се донесе закон о обавезном откупу кметова и тако дефинитивно ријешити ово крупно питање, нашли су се на истој линији и окупаторска власт и босанскохерцеговачки феудалци“ (Јарак 1956: 36).

О откупу кметова постоје одређени, али не баш сасвим прецизни подаци. Према службеним подацима босанске владе у периоду од 1879. до 1910. године, када су банке кредитирале само половину откупне цијене, потпуно или дјелимично откупљено је свега 28.479 кметских селишта. Према једном другом владином извјештају закључно до 1911. године откупљено је потпуно или дјелимично 32.681 кметско селиште и за то је укупно плаћено 29.000.000 круна. У периоду од 1912. до 1915. године откупљен је 13.371 кмет са 120.606 хектара земљишта. Од овог броја 1915. године откупљено је само 11 кметова и тим је престао откуп кметова у времену аустроугарске владавине у Босни и Херцеговини (Јарак 1956: 38–39).

На овако слаб откуп кметова утицала су два битна фактора. Један је економске, а други политичке природе. Доминантна натурална производња и у цјелини веома слаба економска моћ кметских домаћинстава нису могли обезбиједити потребна новчана

¹² Унион банка и Босанско-херцеговачка хипотекарна банка, која је 1895. године претворена у Привилеговану земаљску банку.

¹³ Босна и Херцеговина, у том периоду, била је најнеразвијеније југословенско подручје.

средства за откуп кметова. Истовремено, кметови су очекивали да ће кад-тад бесплатно добити земљу, па су избјегавали откуп и када су га могли платити.

Ако се упореди број кметских односа из 1879. године и њихов број који је дошао под удар аграрне реформе, онда се добију укупни резултати у рјешавању аграрних односа у периоду од 1879. године до 1918. године. Ти резултати су сљедећи (Јарак 1956: 39):

Стање	Број ага и сличних	Број кметова (домаћинстава)	Површина земљишта у ха
1879.	8.000	85.000	900.000
1918.	4.000	100.000	566.000
Разлика	-4.000	+15.000	-334.000

Извор: Никола Јарак, 1956. „Пољопривредна политика Аустроугарске у Босни и Херцеговини и земљорадничко задругарство“. Сарајево: Научно друштво Босне и Херцеговине. стр. 36.

Предњи резултати су помало контрадикторни. Број ага и сличних земљопосједника је преполовљен, а број кметских домаћинстава се повећао за 15.000. Смањење броја ага за 4.000 је, у првом реду, посљедица иселјавања муслимана велепосједника и продаје имања њиховим кметовима и другим власницима, а затим тек факултативног откупа кметова. Повећање броја кметских домаћинстава резултат је распадања великих патријархалних заједница и стварање нових кметских односа, јер су сиромашни сељаци и у вријеме „рјешавања феудалних односа узимали земљу под хак“ (Јарак 1956: 40). Земљиште које је у то вријеме прешло у руке сељака износило је 334.000 хектара.

Ослонац окупаторских власти на феудалце, да би се лакше савладао отпор потлаченог народа, онемогућио је Аустроугарску да радикално ријеши феудалне односе. То се види по резултатима и начину рјешавања феудалних односа. Уз скромне резултате на рјешавању кметских односа, питање осталих великих посједа (углавном беглука) остало је потпуно нетакнуто.

Аустроугарска управа не само што није много учинила на откупу кметова, већ је неке феудалне односе учинила још сложенијим. Тако је нпр. окупаторска управа „приликом стварања грунтовнице унијела у земљишне књиге само кметске односе као насљедни закуп, а све остале, супротно Саферској наредби, оставила да се регулишу приватноправним прописима“ (Ерић 1958: 73). Лицима у кметству сличним односима није призната сталност и насљедност, нити ограничење хака. Беглучки односи, без обзира на даљу, па чак и ближу генезу поријекла својине на земљу, третирају се као чисто приватноправни. Зна се, међутим, да је и у току саме аустроугарске окупације дошло до проширења беглучких посједа, узурпацијом сеоских испаша и других државних земљишта, која су се третирали као неспорно кметска. Па и сам начин обнављања уговорног односа, који се чак и насљедио, даје овом односу у основи феудални карактер. С тог становишта, разумљиво је схватање и захтјев сељаштва да имају једнако право на беглучку као и на кметску земљу, да их приликом факултативног откупа, истовремено откупе.

На рјешавање, или тачније не рјешавање феудалних односа у Босни и Херцеговини током аустроугарске окупације, значајан утицај је имао муслимански аутономни покрет. Основно питање у програму његове активности је очување или чак

побољшање положаја власника земље након 1878. године. Окупациона власт пажљиво је разматрала захтјеве овог покрета, неке од њих је прихватала, али већину одгађала. Бојећи се отпора потлаченог народа, ипак није чинила велике уступке.¹⁴

На аграрне односе у Босни и Херцеговини значајан утицај имало је иселјавање, као и усељавање становништва. Одмах након окупације од стране Аустроугарске, велики број муслимана – велепосједника настојао је да што прије, на било који начин, распрода посјед и исели се у Турску. То је била прилика коју су сељаци користили да куповином земље повећају свој посјед или да се ослободе кметских односа.

Нема тачних података колико се становништва иселило из Босне и Херцеговине у периоду аустроугарске владавине. Према једном извјештају босанске владе, 1881. и 1882. године иселило је 8.000 лица. Од 1883. године вођена је статистика, према којој је од тада до 1910. године исељено 55.274 лица, али се и натраг вратило 12.000 исељеника. Највећи дио исељеника били су муслимани. Од укупног броја исељених православних је било нешто преко 3.000, а католика 100 лица. Срби су се иселјавали у Србију и Црну Гору. Годишњи износ иселјавања био је највећи 1910. године, 17.191 лице, од чега муслимана 17.044, православних 146 и само један католик.¹⁵

Иселјавање сиромашних сељака у Америку и друге прекоморске земље, које је почев од 1902. године било развијено, у овим подацима није обухваћено. Зна се да је највише пасоша за Америку издато од 1905. године до 1908. године (11.741), од чега је само 1907. године 6.116 пасоша (Јарак 1956: 41).

Цијени се да је за вријеме Аустро-угарске из Босне и Херцеговине исељено нешто више од 100.000 лица. О укупном броју исељених, међу којима је највише било заступљено муслиманско становништво, постоје врло различити, претежно на процјенама засновани подаци.¹⁶

Поред иселјавања, у овом периоду, било је значајно и усељавање. Влада је настојала да сузбије иселјавање, док је усељавање и сама организовала. Поред усељавања лица разних струка из неаграрних дјелатности, било је и организовано и усељавање земљорадника. Међу исељеним највише је било земљопосједника, а међу усељеним су доминирали државни службеници, потом стручњаци, приватни намјештеници, па тек онда земљорадници. Према владиним подацима, укупан број страних колониста – земљорадника до краја 1905. године (када је обустављена ова колонизација) износио је 1.817 породица са 9.660 чланова на 21.892 ха земљишта.

Испрва су ови колонисти куповали земљу, док им је босанска влада давала бројне погодности при подизању стамбених и економских објеката и развоју пољопривреде, до ослобађања од пореза у првим годинама после усељавања. Касније, 1890. године до 1905. године колонисти су бесплатно добијали по свакој породици 10,5 до 12 ха земљишта. Колоније земљорадника странаца смјештене се у најплодније дијелове Босне. Сви колонисти – земљорадници из сјеверозападне Њемачке смјештени су у двије колоније, у срезovima Босанска Градишка и Бањалука. Сљедећу колонију чинили су Нијемци из Мађарске који су смјештени у срезу Бијељина. Међу колонистима који су се усељавали касније (1890–1905), највише је било Пољака, затим Украјинаца, Нијемаца, Чеха, Мађара и Италијана. Укупно је 1905. године, према

¹⁴ О утицају муслиманског аутономног покрета на рјешавање аграрних односа детаљније види у веома темељитој анализи Нусрета Шехића, Проблем аграра у Босни и Херцеговини у политици муслиманског аутономног покрета, Југословенски историјски часопис, 1–4/1978., стр. 332–355.

¹⁵ Социјална структура исељеника показује да су се иселјавале врло различите категорије становништва (3.098 кућних старјешина и 217 самаца) 19 земљопосједника, 2.413 слободних сељака, 25 кметова, 436 пољопривредних намјештеника и надничара, 37 трговаца, 120 обртника, 192 обртника и слуга и 72 лица разних других занимања. (Никола Јарак, исто, стр. 41.)

¹⁶ Детаљније о томе види: мр Илијас Хаџибеговић, Миграције становништва у Босни и Херцеговини 1878–1914 године, „Прилози“, година XI–XII, број 11–12, Институт за историју, Сарајево, 1975–1976, стр. 310–316.

владином статистичким подацима, у Босни и Херцеговини било 54 колоније страних земљорадника.¹⁷ Овом колонизацијом Аустроугарска је настојала да развије пољопривреду и створи за себе сировинску базу. Без обзира што су ови колонисти били узорни пољопривредници, то није имало битан утицај на унапређивање пољопривреде спутане феудалним односима.

Домаћих колониста до 1905. године било је 238 породица којима је држава додијелила бесплатно 1.602 ха државног земљишта. На још 2.730 породица, у близини њихових кућа, раздијељено је 6.969 ха. Дакле, на укупно 2.968 породица дат је укупно 8.571 ха државног земљишта, или 2,9 ха по једној породици. До краја 1910. године у власништво 8.621 сељачке породице, са 52.504 члана, прешло је укупно 21.537 ха државног земљишта (Јарак 1956: 42–44).

Према подацима Ђорђа Крстића, до краја 1918. године, на разне начине, државно земљиште добили су (Крстић 1938:11):

а) Страни колонисти	21.892 ха на	2.292 породице
б) Домаћи сељаци	52.714 ха на	36.556 породица
ц) Муслимани – повратници	1.684 ха на	456 породица
<u>Свега:</u>	<u>76.290 ха на</u>	<u>39.304 породице</u>

Просјек додијељене земље по једној породици износио је за стране колонисте 9,0 ха, домаће сељаке 1,4 ха, муслимане – повратнике 3,7 ха. Страним колонистима, како видимо, при додјели земље поклоњено је више пажње него домаћим сељацима. Окупациона власт настојала је да од страних колониста створи узорна газдинства.

Додјеливањем земље страним колонистима још више је повећана тјескоба у аграрно пренасељеној Босни и Херцеговини, а аграрни односи постали су још сложенији.

5. АГРАРНА РЕФОРМА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ОД 1919. ГОДИНЕ ДО 1931. ГОДИНЕ

Аграрна реформа је једна од најзначајнијих мјера аграрне политике, јер се путем реформе рјешавају кључна питања аграрне структуре. Она је, истовремено, једна од најстаријих мјера у области пољопривреде. У историји развоја аграрних реформи, као велики борци за социјалне реформе, спомињу се браћа Тиберије и Гај Грах, који су у старом Риму, у 2. вијеку п.н.е. предлагали Закон о одузимању државне земље од патриција и њену подјелу сељацима.¹⁸ Аграрна реформа у ужем смислу је државна мјера којом се принудним путем мијења право власништва над земљом. У ширем смислу она обухвата све мјере којим се мијења аграрна структура. За аграрне реформе којима се укидају феудални односи у пољопривреди везан је појам класичне аграрне реформе.

Аграрни односи затечени у Босни и Херцеговини приликом стварања Југославије 1918. године резултат су процесâ који су се одвијали у нешто више од четири вијека, под турском, и тачно четири деценије под аустроугарском окупацијом. Управо нам те чињенице дају одговор на питање зашто је босанскохерцеговачки сељак тако дуго чекао на разрешење феудалних односа и стицање приватне својине на земљу.

¹⁷ Колоније су биле у сљедећим срезovima: Бањалука (3 колоније), Босанска Дубица (2), Босанска Градишка (4), Босански Нови (1), Прњавор (22), Тешањ (6), Жепче (3), Зеница (2), Зворник (2) и Дервента (9).

¹⁸ У борби за извођење аграрне реформе браћа Грах изгубили су животе, јер су патрицији били против реформа. (Пољопривредна енциклопедија, књига 1, Југословенски лексикографски завод, Загреб, 1967. године, стр. 6)

Право на земљу као основу егзистенције, што је француски сељак стекао 1793, српски 1830, хрватски 1848, руски 1861. године, сељак у Босни и Херцеговини остварио је тек после 1918. године, односно дефинитивно аграрном реформом 1945. године (Спаравало 1980: 42).

Стање аграрних односа који су дошли под удар аграрне реформе 1919. године, по броју посједа и посебно по количини имовине (земљишта) нису тачно утврђени ни у приступу аграрној реформи, нити током њеног провођења и завршетка. Окупаторске власти, ни турске ни аустроугарске, нису у Босни и Херцеговини извршиле попис посједа према површинама које им припадају. Због тога се у ту сврху користе разни, доста оскудни, извори.

Статус појединих категорија пољопривредних домаћинстава може се видјети из пописа становништва 1910. године.¹⁹ Кметовска домаћинства (која уопште нису имала властите земље) и домаћинства прелазног облика (претежно слободни сељаци, али још кметови и претежно кметови) учествовала су са 39,3% у укупном броју пољопривредних домаћинстава. Становништво ових домаћинстава чинило је 46,2% пољопривредног становништва (1.648.894 или 40,1% од укупног становништва). Према томе, 1910. године двије петине становништва Босне и Херцеговине још је било у феудалним односима.

О посједовној структури појединих категорија пољопривредних домаћинстава нема готово никаквих података. Према статистици сарајевске аграрне банке, обрадиве површине под кметством износиле су 1910. године 566.076 ха (Крушевац 1928: 294) или 35% од укупних обрадивих површина (1.604.472 ха). Просјечно на једног феудалног посједника долазило је по 54 ха обрадиве, односно 74 ха укупне пољопривредне површине. Колике су биле површине беглучке земље које су такође предмет аграрне реформе, тешко је знати. О томе у литератури постоје различити и доста непоуздани подаци који се наводе у резултатима реформе.

Какве су промјене настале до почетка Првог свјетског рата и током рата, не зна се. Међутим, познато је да је број захтјева за додјелу земље стално растао. Према стенографским биљешкама Босанског сабора, до почетка рата број таквих захтјева достигао је 120.000 или 42,4% од укупног броја пољопривредних домаћинстава. Наведени подаци показују да је аграрна структура Босне и Херцеговине у овом периоду била полуфеудалног уређења, са којом је Босна и Херцеговина дочекала уједињење Југославије 1918. године.

Аграрна реформа била је неодложан императив, као продукт друштвеноекономских услова у новоформираној држави и њеном ширем међународном окружењу. Буржоазија тек формиране државе морала је без одлагања провести аграрну реформу из два основна разлога. Први је, захтјев сељака да након вишевијековног ропства напokon постану власници земље на којој су до тада беспoштeдно

¹⁹ Овај попис, према „аграрном звању“ односно власништву над земљом, показује следећу аграрну структуру:

	Старјешине домаћинстава	
а) посједници с кметовима	10.463	3,7%
б) посједници без кметова	4.281	1,5%
ц) слободни сељаци	136.854	48,3%
д) кметови	79.677	28,2%
е) претежно слободни сељаци, али још кметови	14.453	5,1%
ф) претежно кметови	16.963	6,0%
г) остали у пољопривреди	20.450	7,2%
Свега:	283.141	100,0%

(Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Herzegovina, von 10. oktober 1910, Sarajevo, 1912, str. 68–71)

експлоатисани. Тај захтјев је вишеструко потенциран успјешним завршетком Првог свјетског рата, из којег су југословенски народи, након неколико вијекова, постали напоскон слободни. Рјешење овог захтјева правним путем био је услов да се одржи тек освојена власт. Други разлог је, такође био неодложан, али мање хитан од првог. Млада буржоаска држава морала је укидањем феудалних односа створити услове и простор за развој капиталистичких продукционих односа. Но, без обзира на ту потребу, ова реформа није проведена под утицајем буржоазије, као што је то било у многим западноевропским земљама, већ под притиском експлоатисаног сељаштва.

Аграрна реформа правно је отпочела на основу претходних одредаба за припрему аграрне реформе, од 25. 02. 1919. године. Претходним одредбама је предвиђено да се укину кметски, колонатски и кметству слични односи и да се експропришу велики посједи. Предмет реформе постали су сви посједи, без обзира на величину, који су обрађивани у оквиру феудалних односа. Критерији за велике посједе накнадно су одређени и током реформе мијењани. Основна начела претходних одредби била су врло одлучна, јер је на тај начин требало предуприједити насилно одузимање земље, а и власти. Реформа је дуго трајала, све до 1931. године, а са одређеним спорним питањима и до 1941. године. Са учвршћењем своје власти, буржоазија је изградила многе критерије претходних одредби.

Највећи значај ове реформе је свакако укидање феудалних односа, посебно у Босни и Херцеговини. Овдје су ови односи били још доста распрострањени и врло сложени. Рјешавање феудалних односа обављено је укидањем кметских и беглучких односа.

Претходним одредбама укинути су постојећи и забрањено је стварање нових кметских односа. Бивши кметови проглашени су слободним власницима кметских посједа, а феудалним посједницима држава је гарантовала одштету, чија висина и начин отплате треба да се одреде посебним законом. Док се то ријеша, у циљу обезбјеђења средстава за живот било је предвиђено да им се „кад затраже“ може додијелити привремена рента у сразмјери према ранијем доходу. „Умјесто привремене ренте, одштете или њиховог дијела, могла им се додијелити у одговарајућој вриједности земља од експроприсаних великих посједа или из државног земљишног фонда, ако то желе и уколико могу сами обрађивати“ (Ерић 1958: 294).

У складу са преузетим обавезама, држава је на име привремене ренте издала из буџета 1919. године 2.000.000, 1920. године 10.000.000 и 1921. године 30.000.000 динара. Пред изгласавање Видовданског устава, на основу споразума Владе и ЈМО (Југословенске муслиманске организације), донијета је Уредба о финансијској ликвидацији аграрних односа у Босни и Херцеговини, од 12. маја 1921. године. Овом уредбом предвиђено је да се за ликвидацију кметских односа плати 255.000.000 динара и то пола у готовом, а пола у обвезницама. Од ове суме Министарство финансија морало је одмах да стави на располагање Аграрној дирекцији у Сарајеву 60.000.000 у готову. Ова сума утрошена је за ликвидацију односа на посједима, гдје су власници за кметске земље плаћали до 40 круна земљарине и ради давања предујма „најнужнијим сопственицима“. Од осталих 195.000.000 требало је 1/3 исплатити у готовом, а 2/3 у обвезницама, најдаље до 15. јуна 1923. године. Обвезнице су се морале исплатити по номиналној вриједности у року од 50 година, почев од 2. јануара 1923. године. До извлачења, на њих се плаћала камата од 4% унатраг, полугодишње.

Бивши феудалци сматрали су да је сума од 255.000.000 (која је исплаћена до краја 1923. године) и привремена рента од 42.000.000 динара веома мало, па су тражили да им се повећа одштета за кметско земљиште. Законом о измјенама и допунама закона који се односи на аграрну реформу у Босни и Херцеговини од 12. августа 1933. године, овом захтјеву је удовољено. За шуме, пашњаке и шикаре бивших кметских селишта за

које раније није дата одштета, јер нису имале одређену земљарину,²⁰ прописано је да се исплати по 70 динара по једном дунуму, али до укупне суме од 50.000.000 динара. Предвиђено је да се ово плати у обвезницама које ће се амортизовати за 40 година, почев од 1. априла 1935. године, путем откупа на берзи. Обвезнице су носиле камату од 6%, са почетком од 1. априла 1934. године. Утврђивање висине допунске одштете по свим поднијетим захтјевима одгодило је извршење обавезе, па се емисији и исплати обвезница приступило тек 1938. године.

Феудалцима, власницима беглучких земљишта, било је више у интересу да смање обим реформе на тим земљиштима, него да добију већу одштету. Због тога је руководство ЈМО, пред изгласавање Видовданског устава, у преговорима са Радикално-демократском коалицијом прихватило релативно малу одштету за насељене беглуке. По Другој беглучкој уредби одштету на насељене беглуке требало је да плати држава само у висини двоструке катастарске (пореске) вриједности изражену у динарима. По истој уредби, за друге беглучке земље, одштету су споразумно требале утврдити заинтересоване странке, уз накнадно одобрење аграрних власти или, ако то не успије, саме аграрне власти на основу одређених економских критерија. Беглуци за које је држава плаћала одштету прелазили су у својину обрађивача чим се утврди оправданост поднијетог захтјева, а остали након што обрађивачи исплате одштету. Држава се обавезала да ће сељацима олакшати плаћање одштете путем дугорочног аграрног кредита и давањем предујмова.

Уредбом о финансијској ликвидацији аграрних односа од 12. маја 1921. године предвиђено је да се за плаћање обавеза које падају на терет државе обезбиједи у буџету 25.000.000 динара. Такође је предвиђено да се та сума може повећати, па се очекивало да се реформа на беглучким земљиштима може завршити у току 1923. године. Но, то се није остварило. Разлози су сљедећи: држава није обезбиједила потребна средства за извршавање својих обавеза, није обезбиједила кредит за откуп беглука и није олакшала споразумијевање странака. Настали су бројни и дуготрајни спорови. Бивши феудалци тражили су одштету у висини прометне цијене земљишта, а сељаци су сматрали да сву беглучку земљу треба ријешити без одштете. Тако је ликвидација беглучких односа текла врло споро. Парницење је понекад премашивало цијену земље.

Због наведених околности, држава је Законом о беглучким земљама од 3. децембра 1928. године, на основу споразума Радикалне странке и руководства ЈМО преузела плаћање свих одштета, изузев за стамбене и економске објекте. Одштета је сада знатно повећана, тако да је минимална износила четвороструку катастарску вриједност земље за насељене беглуке. За остале, одштета је ишла и до пуне прометне цијене земљишта. Уз то, држава се обавезала да за беглучке шуме и шикаре, које припадну сељацима заједно са беглучком или бившом кметском земљом, плати бившим феудалцима одштету. Све досуђене одштете држава је морала платити у року од шест мјесеци, а сељаци за објекте у року од три године након правоснажне пресуде.

Доношењем Закона о беглучким земљама држава је постала дужник бивших феудалних земљопосједника у висини укупне суме коју одреде аграрне власти и за неизмирене хакове. Пошто држава није располагала подацима о укупној површини, а посебно о површинама појединих категорија беглучких земаља, о укупној суми дуга могло се само процјењивати. Према таквим првим процјенама, сматрало се да ће се све одштете моћи исплатити у готовом новцу, из вишкова прихода Министарства шума и рудника, уз емисију бонова са 6% камата до укупне суме од 100.000.000 динара, ако се за то укаже потреба. На основу тих процјена, законом су утврђени рокови исплате и дате одговарајућим органима потребно овлаштење.

²⁰ Према Уредби о финансијској ликвидацији аграрних односа од 12. маја 1921. године, предвиђена сума од 255.000.000 односила се на одштету за све земљиште без обзира на категорију. Ако неко земљиште није доносило земљарину, за њега се, са економског становишта, нема право на одштету.

Одштете до 100.000 исплаћиване су у готовом, а преко те суме $\frac{1}{4}$ у готовом, а $\frac{3}{4}$ у боновима. Плаћање по Закону о беглучким земљама без емисија бонова обављено је до доношења Закона о финансијској ликвидацији одштета, од 14. септембра 1929. године. По овом закону и његовим допунама и измјенама, од 9. августа и 19. новембра 1930. године, све одштете са износима од преко 500 динара плаћане су у обвезницама са 6% камата, а преостале, до 500 динара, у готову новцу из буџетом предвиђених прихода.

Како су стварне обавезе за беглучка земљишта биле знатно веће од првих процјена, предвиђено је издвајање двије емисије обвезница у номиналном износу од 150.000.000 и 200.000.000 динара. Ове обвезнице су се морале амортизовати у року од 43 године, почев од 2. новембра 1930. године. Убрзо се показало да су обвезнице у износу од 350.000.000 недовољне за исплату одштете. Услиједила је трећа емисија од 150.000.000 динара, па четврта од 100.000.000. Тако је за беглучке земље исплаћено у 6% обвезница укупно 600.000.000 динара. Припреме за посљедњу, пету емисију, омео је рат 1941. године, тако да аграрна реформа на беглучким земљиштима није ликвидирана. Остао је неисплаћен приличан број бивших грунтовних власника тих земаља.

Друга беглучка уредба дала је аграрној администрацији у Босни и Херцеговини велика дискрециона права. Вршене су бројне спекулације, примана мита и често за исти квалитет земљишта одређивана десетоструко већа цијена. Тако су се богатали корумпирана аграрна администрација и бивши феудалци. Као примјер наводи се тзв. Кадића афера. Хусеин Кадић наплатио је од државе 9.524.090 динара за 47,7 ха земљишта у село Јапаге код Хан Пијеска. По једном хектару добио је 199.666 динара, а тржна цијена у том крају износила је највише 4.000 динара (Ерић 1958: 451).

Након ове афере услиједила је Уредба министра пољопривреде о ревизији беглучких спорова, али она није имала већих практичних посљедица. ЈМО се налазила у владајућој коалицији, па су ревизије обављане споро и у ријетким случајевима. „Напокон, донесен је у финансијском закону за 1939/40. годину пропис по коме су све земље досуђене сељацима на основу члана 11 Закона о беглучким земљама прешле у својину ранијих власника ако за њих није исплаћена одштета до 1. јануара 1938. године“ (Божић 1958: 452).

Коначни резултати²¹ аграрне реформе у Босни и Херцеговини своде се на укидање свих кметских односа на површини од 566.000 и већине беглучких односа на око 400.000 ха. Земљу је добило око 113.000 породица кметова и 54.728 породица беглучара. Поред тога, 25.752 породице беземљаша добиле су површину од 28.458 ха, 4.483 породице добровољаца из Првог свјетског рата површину од 22.415 ха, 2.542 породице инвалида 8.326 ха и 48.972 породице осталих земљорадника 51.723 ха. Аграрни интересанти добили су просјечно 3–5 ха обрадивог земљишта (Ерић 1960: 181).

Великих посједа у читавој земљи експроприсано је врло мало. Помјерањем критерија, велики капиталистички посједи практично су сачувани. Под удар аграрне реформе пали су углавном посједи страних власника. Послије реформе у Босни и Херцеговини остало је 235 крупних посједа са 100–400 ха земље (Божић 1960: 183).

6. НЕКОЛИКО ОСНОВНИХ ЗАКЉУЧАКА

1. Производни односи су основа свих друштвених односа. Производни односи у пољопривреди, овдје детерминисани као аграрни односи, су најстарији и

²¹ Подаци о резултатима аграрне реформе су непотпуни и према многим изворима различити. Стога и ове треба узети са одређеном резервом.

најдуготрајнији у досадашњем развоју људског друштва. У докапиталистичком развоју они дају печат укупних производних односа, па и укупних друштвених односа. Специфични су због посебне улоге земљишта – природно датог и ограниченог фактора производње и због посебног значаја готовог производа – хране, услова човјекове егзистенције.

2. Аграрни односи затечени у Босни и Херцеговини приликом стварања Југославије, резултат су процеса који су се одвијали, у периоду од нешто више од четири вијека под турском (1463–1878 и четири деценије под аустроугарском окупацијом (1878–1918).
3. Окупацијом Босне и Херцеговине, Турска је увела привредни систем базиран на азијском начину производње. То је војно-феудални систем у коме, по правилу, нема приватне земљишне својине. Сва земља припада држави, односно цару. Она се даје на кориштење, без права насљеђивања, војним и државним функционерима, обично у сразмјери функције коју обављају. Државно располагање земљом и начин присвајања ренте укомпоновани су у стратегију освајања нових и очувања заузетих територија.
4. Турском окупацијом прекинут је феудални развој Босне и Херцеговине, који је, без обзира на велико кашњење, био дио европског развоја. Установљени војно-феудални систем битно је различит од западноевропског феудализма (окупациони услови, без феудалног права и приватне својине на земљу, вјера је основни атрибут класног положаја). Трошење вишка рада (разни облици ренте) за војне операције и одржавање државног апарата условили су нединамичан, више стагнантан начин привређивања.
5. Исламизација је посебно и врло карактеристично обиљежје окупаторског феудализма у Босни и Херцеговини. Ради економских и других погодности, један дио хришћанског становништва прешао је на ислам и на тај начин се изједначио у правима с Турцима – Османлијама. Примајући вјеру окупатора и стављајући се у његову службу у свим компонентама војне и цивилне власти, муслимани су, недвојбено починили акт издаје. Обилато су помогли Турској царевини да, примјењујући најбруталније методе економске и физичке принуде, нешто више од 4 вијека држи у потчињености хришћанско становништво Босне и Херцеговине. То и данас има своје рефлексије у међунационалним односима у Босни и Херцеговини.
6. Са слабљењем Турске царевине, муслимани су земљиште које им је по разним основама дато на кориштење, као и разна друга недодијељена им земљишта, узурпацијом и на друге начине присвојили. То је главни пут којим је већи дио муслиманског становништва постало „власник“ земљишта.
7. Распадом Турске царевине, Босна и Херцеговина, умјесто да напokon постане слободна, вољом свјетских моћника, стављена је одлуком Берлинског конгреса 1878. године, под окриље Аустроугарске царевине. Нови окупатор, са неупоредиво развијенијом привредом и поодавно укинутим феудализмом, чинио је бројне активности на побољшању пољопривреде. Све је то, разумљиво, било усмјерено ка властитим економским интересима. Да би лакше владао, ослањајући се на феудалце, није укинуо турске законе, ни феудалне односе у пољопривреди.
8. Завршетак Првог свјетског рата, дефинитивно ослобађање и уједињење у Југославију 1918. године, Босна и Херцеговина је дочекала са полуфеудалним уређењем. Око 2/5 укупног и око 1/2 пољопривредног становништва живјело је у феудалним условима. Аграрном реформом дефинитивно су укинута кметски и беглучки односи. Реформа је дуго трајала и доста је траљаво изведена. Започета претходним одредбама 1919. године и са низом накнадно донесених прописа,

трајала је све до 1931. године, а са одређеним спорним питањима и до 1941. године. Сељаци у Босни и Херцеговини су, напоскон, двадесетих година прошлог вијека, постали слободни и добили своју земљу. Реформом је укупно земљу добило 249.477 аграрних интересаната, у просјеку 3–5 ха обрадивог земљишта. Феудалци су обештећени.

ЛИТЕРАТУРА

- Berić, Dušan.** 1988. Bosna i Hercegovina od kraja XVIII vijeka do 1914. godine u najnovijoj jugoslovenskoj historiografiji. Novi Sad: Zbornika Matice srpske za istoriju. 37.
- Božić, Ljubo.** 1960. Agrarna politika. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Bogićević, Vojislav.** 1950. Stanje raje u Bosni i Hercegovini pred ustanak 1875 - 1878. godine. Sarajevo: Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine - godište II.
- Dubić, Slavoljub.** 1947. Historijsko sociološki pogled na selo u Jugoslaviji. Sarajevo: Pregled. 3.
- Erić, Milivoje.** 1958. Agrarna reforma u Jugoslaviji, 1919–1941. godine. Sarajevo: „Veselin Masleša”.
- Jarak, Nikola.** 1956. Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini i zemljoradničko zadrugarstvo. Sarajevo: Naučno društvo Bosne i Hercegovine.
- Konstatinović, Nikola.** 1947. Agrarna politika (Uvod). Beograd: Odbor za udžbenike E.K.V.Š.
- Krstić, Đorđo.** 1938. Agrarna politika Bosne i Hercegovine. Sarajevo
- Kruševac, T.,** 1928. Bosanski erar poslije 1918. godine. Sarajevo: Pregled.
- Masleša, Veselin.** 1945. Mlada Bosna. Sarajevo: Državno izdavačko preduzeće BiH.
- Plehanov, G., V.,** 1974. Istorija ruske društvene misli. Sarajevo: „Veselin Masleša”.
- Marian Sawyer.** 1984. Marksizam i pitanje azijskog načina proizvodnje. Sarajevo: „Veselin Masleša”.
- Joko Sparavalo.** 1980. Mješovita gazdinstva u poljoprivredi Bosne i Hercegovine. Sarajevo: Svjetlost.
- Filipović, Nedim.** 1981. O jednom aspektu korelacije između islamizacije i čitlučenja. Sarajevo: Prilozi Instituta za istoriju. 18.
- Hadžibegović, Ilijas.** 1976. Migracije stanovništva u Bosni i Hercegovini 1878–1914 godine. Sarajevo: Institut za istoriju – Prilozi. 11–12.
- Hrelja, Kemal.** 1964. Privredna istorija za ekonomsku školu – I dio. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Šehić, Nusret.** 1978. Problem agrara u Bosni i Hercegovini u politici muslimanskog autonomnog pokreta. Sarajevo: Jugoslovenski istorijski časopis, 1–4.